Сьогодні великий день у Тополівській школі: у цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то у школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маненька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратових аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

— А то сяде та й товче чобітьми! Де б оберігатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закотивши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім незважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазильниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипалися навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителеві до уваги, що коли вони, школярі, не побережуться, то "ота гемонська задня парта коли б не обернулась, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки". Та й учительському стільцеві, що якось випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості — про самого батюшку й про "члена".

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було.

Сторож востаннє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і боялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

— Чого ж він приїде, той пан? — допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

— А питатиметься, чи навчилися ми...

— А він який? Страшний?

— Та хіба ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу,— озивається школяр до вчителя,— а він страшний?

— Хто?

— Та той пан, що ириїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в "тому панові" нічого нема.

— А він не битиме? — не покида свого школяр.

— Та ні! Хто ж тут сміє битися? — дуже зважливо впевняє другий.

— Е, не сміє! А як спитається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці, де сидять щонайстарші, чути, як вони бубонять собі під ніс, ще раз прочитуючи вивчене. Кожен працює, бо кожному хочеться мати "свідоцтво".

Один маненький хлопчик заліз у куток і наляканими очицями поглядає навкруги: він заздалегідь злякався "пана".

— Я втечу, як він приїде! — шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись нітрохи сподіваного "пана", гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої,— промовив батюшка,— нехай сідають: скоро, мабуть, приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів діжурному покликати тих школярів, що були надворі.

Гуртом сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свитки, складаючи— їх у купу на долівці у школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одежу. Сміх і галас. З'явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось і про "безрахубних шибеників", довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося: і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зо школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на "свідоцтво", знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ще щиріше вчать, хоч учитель і впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дожидатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно,— так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька почувся дзвоник.

-Їде, їде!..— розітнувся шепіт проміж школярів.

Ту ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

— Їде, уже біля Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались і затихли. Маленький школярик, що хотів утікати від пана, ще більше заліз у куток і ввесь зігнувся, — неначе якось хотів сховатись. У багатьох перехопило дух. Вони півзлякано, півдивуючись прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востаннє гучно дзвенькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя у багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: "Господи, поможи!.." Далі почувся Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Член училищного совета Куценко.

Пан Куценко років 25-30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром мав впасти, і разом він — член земської управи і шкільної ради,— тим і їздить він по сільських школах на екзамени яко голова "екзаменаційної комісії". Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера h та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з рахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банкові дало йому змогу перемогти й "дроби", і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завсігди возив з собою свій завдачник, де були папірцями й олівцем позначені завдачі, які він звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що, силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заялозений завдачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

— І в його завдачник є!

— Перо, як срібне, блищить...

— Дайте список учеников,— голосно прогомонив член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало,— чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

— Байденко Іван! — голосно вигукнув пан член. Викликаний хлопець схопивсь і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами. Ноги в його якось не слухалися, чіплялися за ніжки від ослонів; видко було, що хлопець лякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну, по закону,— муркнув член.— Читай молитву господню.

Хлопець тремтячим голосом почав:

— "Отче наш, іже єси..."

— Троице! — знову звелів член. Хлопець і ту проказав.

— А што ето такое тройця? — запитався він. Хлопець силкується щось сказати, але не може.

— Ну-ну! — підганя батюшка.— Я ж вам ето об'яснял, как же ти не знаєш?

— Тройця...— почина хлопець і стає.— Тройця... це — бог отець, і син, і дух святий...

— А шо ж то, три бога? — допитується член.

— Ні, один...

— Ну, как же то один? Розкажи! Хлопець мовчить.

— Ну, чого ж ти мовчиш? — знов підганя батюшка. — Ти ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як замружіли і змокріли очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Ето значить... обикновенно, це всьо одно, шо от свет од сонця, ісходить і шо того... теє...-об'ясніть йому, батюшка! — докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутавсь.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священной історії...— промовив учитель.

— Розкажеш про Ноя і єго синовей? — спитав піп.

— Розкажу,— відмовив, трохи заспокоївшися, хлопець і почав розказувати.

— А шо,— зненацька перехоплює його оповідь член,— хорошо сделал Хам с отцом?

— Ні...

— Обикновенно, он отца не уважал, посмеялся с него... за то ему і наказаніє. А ти уважаєш отца? Слушается? — зненацька грізно запитується член.

— Слухаюсь...— відмовляє переляканий його голосом хлопець.

— То-то!.. Всегда должно слушаться, потому отец обикновенно єсть родитель! — промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося у їх перед очима.

— Тепер по арихметикє! От я вже сам єго спрошу,— промовив член.

Тут уже було його широке поле до діяльності, і він, розгорнувши свого завдачника і нашукавши по прикметах завдачу почав нею мучити хлопця. На щастя хлопець знав.

— Тепер по-руському!

— Читай! — промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

— "Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки"... і т. і.

— Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

— ...вона слихала, шо у людей больші руки і очки... стоїть та й крутить хвостом...

— Да, очки надела,— додає член.— Хорошо! Будеть! — промовив він і, нахилившись над реєстром, хотів 'писати "балли".

— Может бить, пісать єщо? — спитавсь учитель.

— Мм...— муркнув член, погадавши, мабуть, про недосяжні правила правопису.— Нехай пишеть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві

помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пущено.

Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки, як дійшли до арифметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдачу — даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті, член не вдержавсь:

— Шо ето? — зненацька крикнув він.— Арифметики не знають, щитать не умєють! Ви учитель, ви нічего не делали! Я в училищний совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще заздалегідь хотів утікати від "пана".

— У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду! — ридаючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця. Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагатися додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на "свідоцтва", відбувся тихо, надто, що всі вони "арихметику" знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

— А тєх не будем екзаменовать? — спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Ннєт... Та они умєють читать?..— казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин. — Хлопці, читать умєєтє? — запитався він у школярів.

— Умієм...— несміливо відмовили деякі.

— А щитать? Ну: дважди сєм?

— Чотирнадцять! — гукнули всі відразу.

— А 25 без 7?

— Вісімнадцять.

— Ну...— промовив член, вагаючись.

— Може, закусить би...— обізвавсь батюшка.

— Обикновенно... не мішало б... Ну, дєті,— знов озвався він до школярів, а ті чогось повставали,— значить, ви тепер получите свідєтельство — котириє екзамен здали, а котириє нет, то, обикновенно, учітеся, потому шо наука... то-єсть... потому, шо без єї человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику, шоб знали. Потому, обикновенно, арихметика — то велика наука!..— і показуючи великість "арихметики" яко науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і погрожаючи, штрикнув їм у повітря.

Далі течія членового красномовства всохла, і він став, не знаючи, що казати.. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от шо... теє...— почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його, — школа у

вас хорошая, і я так доложу у совет. І арихметику знають,— один не знаєть, ну, та то вже нічево...— І член так само, як і інспектор, подав руку вчителеві та батюшці.

— Так їх распустіть? — спитав учитель.

— Еге, да...

— Читайте молитву! — промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, тепер теє... домой ідіть! — почав член.— А ми до вас, батюшка. Обикновенно треба закусить. Може б того... й водочка?..

— А всенепримінно!.. Як же!.. Пожалуйте!..

— Так, так... От ми там і протокол екзаменськой подпишем...

1884.